

MESTER BÉLA

Erdélyi János és a magyar filozófia nyelve*

Magyar filozófus a nyelvi reflexió századában

Erdélyi Jánost sok egyéb diszciplína mellett a magyar filozófiatörténet-írás is jeles íróként, kánonjának kitüntetett pontjaként tartja számon. Filozófiai írásait, szerepét a magyar filozófiai hagyományban azonban nem érthetjük meg teljesen annak figyelembevételével, hogy abban az időben alkotott, amikor a nyelv kérdése a szó minden értelmében a szellemi élet középpontjába került, azelőtt soha nem látott módon meghatározva a kortársak érdeklődését. Ekkor zajlik mind a nemzeti nyelvű tudományoknak, mind a tudományok nemzeti nyelvének a kialakulása, közöttük magával a kezdetben nyelvtörténetre összpontosító, különálló szaktudományként ekkoriban felbukkanó nyelvészettel. Ennek része a nyelvújítás hosszú folyamata, melyen belül nem feledkezhetünk meg a Magyar Tudós Társaságról (majd Akadémiáról) és annak első feladatáról, az egyes szaktudományok és a filozófia szaknyelvének kialakításáról, gondozásáról, egyfajta tudatos nyelvi reflexió megalkotásáról. Erdélyi nemzedéke számára ezek a folyamatok, törekvések már a szellemi nevelődés során elsajátított evidenciák voltak, számukra a kulturális nemzetépítés fő iránya magától értetődőnek tűnt, s természetes volt, hogy ennek valamely területén kívánnak munkálkodni. Húszéves korára már kézbe vehette azt az akadémiai rendelésre elkészített – a matematikai után másodikként megjelent – filozófiai műszótárt, amely már maga sem *megteremteti* akarja *a semmiből* a filozófia műnyelvét, hanem tekintélyes mennyiségű, pontosan megfogalmazott elvek alapján, jól válogatott magyar nyelvű filozófiai szakszöveget dolgoz föl a szakszótár-készítés ma is érvényes módszereivel.¹ Éppen ezért érték s érik ma is kritikák azok részéről, akiknek az elvárásai szerint a szakszótárnak nem egy létező és működő diszciplína meghatározó szerzőinek és folyóiratainak szóhasználatát kellene regisztrál-

* A tanulmány az OTKA K 104643. sz. pályázat támogatásával készült.

1 *Philosophiai műszótár*, Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság, Budán, A Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1834. Döbrentei Gábor *Előbeszéde* tisztázza a vállalkozás célkitűzését: az addig megalkotott magyar szakszókincs regisztrálásáról van szó, nem pedig az egyes terminusok akadémiai jóváhagyásáról. A feldolgozott szövegkorpusz 44 magyar nyelvű filozófiai szöveget ölelt föl az Apácai Csere Jánostól Köteles Sámuelig sorakozó szerzők önálló kötetektől kezdve az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény filozófiai cikkeiig. A Filozófiai Osztály által megbízott szerkesztők – Imre János, Berzsenyi Dániel, Szilasy János, Szalay Imre, Dóhovichs Bazil, Ertsey Dániel, Fábián Gábor – a kötet elején pontosan felsorolják a szótárban feldolgozott szövegeket.

nia; hanem mindettől függetlenül, akadémiai tekintéllyel *elő kellene írnia* az egyes terminusok helyes használatát.² Erdélyi tehát – bár terminusalkotó tevékenysége sem lebecsülendő – nem lehetett a magyar filozófiai nyelv megteremtőjévé, viszont *magyar filozófusként* és kora gyermekeként bölcselése valamilyen formában mindig a nyelv szerepére, a korabeli nyelvi folyamatokra irányult, a teoretikus nyelvi reflexió feladatát látta el.

Filozófiai életművét ebből a szempontból tekintem át, e rövid írás keretei között természetesen igen vázlatosan. Először felidézem a magyar filozófiai nyilvánosság állapotát az Erdélyi előtti nemzedék idején, majd rátérek Erdélyi munkásságára, először *A hazai bölcsészet jelenét*, majd *A bölcsészet Magyarországon* című művét állítva a tárgyalás középpontjába.³ Ezután kiemelem azokat a megnyilatkozásait, ahol közvetlenül reflektál terminológiai kérdésekre, majd megvizsgálom, hogy az 1850-es évek vitáiban, a *hegeli pör perújrafelvétele* során milyen kontextusba kerülnek a már régebben kidolgozott nézetei a nyelvről;⁴ majd összegzem teoretikus nyelvi reflexiójának helyét és jelentőségét saját korának kontextusában. Végezetül áttekintem filozófiai munkásságának hazai hatástörténetét, kitérve azokra a nyelvfilozófiai szemléletekben megjelenő, valószínűleg megoldhatatlan, ám megtermékenyítő hatású dilemmákra, amelyek napjaink filozófiai nyelvszemléleteiben is megfigyelhetők.

2 A *Műszótár* kiadástörténetéről és terminológia-történeti jelentőségéről lásd: LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai szaknyelv kialakulása: Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig* = L. S., *A dolog és a szó: Tanulmányok a magyar filozófiai hagyományról*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia–SZE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény, 2013, 24–97. Szempontunkból különösen *A Philosophiai Műszótár és az Akadémia* című fejezet érdekes (53–62). Laczkó Sándor mértékadó tanulmánya így sommázza a *Műszótár* jelentőségét, jól tükrözve mind a szerkesztők törekvéseit, mind a normativitás később jelentkező igényének jellemző visszavetítését: „[A *Műszótár* t]agadhatatlan hibája azonban, hogy meglegedett az addig kialakult szakszókincs összeállításával és rögzítésével, s egységes eligazítást nem adott. Szerkesztői szerint ugyanis diktálni a szakszavak alkotása, alkalmazása terén nem lehetséges. Úgy gondolták, hogy a magyar nyelv természetéből adódóan idővel kiforri majd magukat a fogalmak, s ezt a *Műszótár* csak elősegítheti, de nem döntheti el, nem irányíthatja. Hibája a *Műszótárnak* az is, hogy nem nyújtja egységes koncepcióját a magyar filozófiai műszavak alkotásának és használatának. Nem értékel, pusztán felsorol.” *Uo.*, 59.

3 ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1981 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 10), 25–101; Uő, *A bölcsészet Magyarországon* = *Uo.*, 197–295. Az előbbi munka első fele, amelyből alább idézek, 1856-ban jelent meg részletekben, majd 1857-ben az egész önálló kötetben, az utóbbi 1865–1866-ban látott először napvilágot, részletekben.

4 A *perújrafelvétel* kifejezés a kritikai kiadás T. Erdélyi Ilona és Horkay László által összeállított jegyzeteiben szerepel először, és terjed el később a szakirodalomban: „Ez a friss, eleven [Horváth Cyrillről szóló] írás a maga bátor, öntudatos hangjával, világos okfejtésével az első frontális támadás a levettnek kikiáltott magyar hegelizmus részéről a diadalmasnak hitt ellenfél ellen. Erdélyi János ebben a kis cikkében is megmutatja oroszlánkörmeit, ragyogó dialektikáját. *E cikk lényegében a hegeli pör újrafelvételét jelenti.*” *Uo.*, 908–909.

A magyar filozófiai nyilvánosság modern fordulata és a „nemzeti filozófia” gondolata

A filozófia nyelvét a németeknél Immanuel Kant, nálunk a Kant-vita (1792–1822) tette végérvényesen nemzetivé.⁵ Ez nem pusztán nyelvváltást jelentett, tehát a latinnak mint a tudomány nyelvének visszaszorulását, hanem a filozófiai nyilvánosság terének teljes szerkezeti átalakulását, a filozófia önértelmezésének újragondolását is. Amikor Kant az eszük magánhasználatának keretében iskolafilozófiát művelő professzorokról beszél, ehhez a latin tanítási nyelv szolgál háttérül, ám amikor ugyanezek a gondolkodók eszük nyilvános használata révén világpolgári szempontból művelik a filozófiát, ezt természetes módon németül teszik. A *magyar nyelvű* filozófia *világpolgárinak* tekintése azonban egy pillanatig sem vetődik föl komoly opcióként (egyébként ez a német esetben sem olyan problémátlan, ahogyan általában a filozófiatörténet-írásban ábrázolni szokás).⁶ Az iskola falai közül kilépő – a kor kifejezésével: „nyilvánosuló” – filozófia a világpolgárok diskurzusa helyett az éppen kialakuló modern nemzeti műveltség színterén találja magát.⁷

Ezzel nem áll egyedül ekkoriban: minden új művelésgelemnek teoretikusan is be kell bizonyítania, hogy funkcionálisan illeszkedik a tudatosan tervezett módon épülő nemzeti kultúra szerkezetébe, innen magyarázhatók a kor jól ismert, szenvedélyes műfaji vitái is. (Eposzi vagy drámai kor-e jelenkori irodalmunké? Mi a regény szerepe a magyar irodalomban?) A filozófiának ezekkel analóg önértelmezésében a *regénynek* mint a teljesen kifejlődött, felnőtt korába lépett irodalom attribútumának szerepét a *saját filozófiai rendszer* igénye tölti be.⁸ Ennek az önértelmezésnek kitüntetett pontja akadémiánk 1847-es vitája a nemzeti filozófiáról, melyen már Erdélyi is jelen volt.⁹ A vitaindító a főtebb említett kanti fogalmakból indul ki, ám módosítja is azokat. Az *iskolai* és *világfilozófia* fogalmai azt jelentik itt is, mint Kantnál, ám a probléma éppen az, hogy az iskolafilozófiából világfilozófiai igénnyel a nemzeti nyelvű médiumok világába kilépő teoretikus tevékenység valami új, eddig ismeretlen jelenséggént jelenik meg, melyet a számunkra most érdektelen *egyéni filozófia* és a később is sokat emlegetett *nemzeti filozófia* szféráira osztanak föl. Későbbi álláspontja ismeretében meglepő,

5 A Kant-vita magyar nyelven folyó részének áttekintését lásd: PERECZ László, *Felemás portré, politikai keretben: Kant-vita a Tudományos Gyűjtemény 1817–1818-as évfolyamaiban*, Világosság, 33(1992), 845–856. Saját értelmezésemet bővebben lásd: MESTER Béla, *Magyar felvilágosodás – német vagy skót?: Rozgonyi József Kant-kritikája = A felvilágosodás álmai és árnyai*, szerk. LUDASSY Mária, MIKLÓSI Zoltán, POGONYI Szabolcs, Bp., Áron Kiadó, 2007, 399–446.

6 Erről bővebben lásd: Béla MESTER, *Consequences of Philosophy Written in National Languages in 19th-century Central Europe: Vocabulary, Audience, and Identity = Central-European Ethos or Local Traditions: Equality, Justice*, eds. Jarmila JUROVA, Milan JOZEK, Andrzej KIEPAS, Piotr MACHURA, Boskovice, Albert, 2010, 26–33.

7 E jelenség bővebb elemzését lásd: MESTER Béla, *Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico*, Kellék, 24. sz. (2004), 125–137.

8 A kérdést tágabb kontextusban lásd: Béla MESTER, „System” in Philosophy as a Consequence of the Institutional Context of Universities, *Synthesis Philosophica*, 28(2013), 55–56. sz., 1–2. fasc., 97–106.

9 A vita jegyzőkönyvét lásd: Magyar Akadémiai Értesítő, 7(1847), 152–154. Filozófiatörténeti feldolgozása: PERECZ László, *A nemzeti filozófia születése: Egy 1847-es akadémiai vitáról*, Gond, 1(1992)/2, 29–35.

hogy Erdélyi, bár jelen van, hallgat, és egy szóval sem kommentálja a pár év múlva számára is oly érzékenyvé váló kifejezést. A nyelvi közegre való reflexió ekkor még nem teoretikus következményeiben, hanem csupán közvetlen formában érinti meg, a következő napirendi ponthoz, a *Witz* német szó *élc*re való magyarításának kérdéséhez már van megjegyzése. Ahhoz, hogy komolyan nekilásson a magyar filozófia és nyelve értékeléséhez, még el kell múlnia néhány évnek és egy bukott forradalomnak, kell hozzá talán a teóriának kedvező pataki nyugalom is,¹⁰ valamint az Akadémia szándéka a szellemi leltárkészítésre.

Filozófiai leltár Világos után: A hazai bölcsészet jelene

A *hazai bölcsészet jelene* a nemzeti műveltség forradalom utáni tudatos mérlegkészítésének része, eszméjét az erre irányuló intézményes megrendelés adta. Innen érthető meg a műben és a korábbi években írott kisebb cikkekben a *rendszer* fogalmának folytonos felbukkanása, előtérbe állítása. Nem az egyes szerzők szövegeinek magyarázatában, hanem az egész akkori magyar filozófiai élet értékelésében fontos szempont ugyanis, hogy megjelenik-e benne a rendszerfilozófiai igény. A rendszer iránti vonzalmat fokozza az ettől a meggondolástól függetlenül magának megtalált hegeli filozófia szerkezete is. Hegelt történeti szemléletmódja mellett, amely jól illeszkedett saját kultúrafelfogásához, nemzetfogalmához és esztétikai nézeteihez, valószínűleg részben a filozófiai rendszer iránt a nemzeti kultúra intézményeiben fölmerülő igény következtében választotta éppen akkor, amikor az kikerült az európai centrum érdeklődéséből. Ugyanakkor a hegeli rendszer egészen más szerepet töltött be nálunk, mint azokon a szomszédos területeken,¹¹ ahol ugyanebben az időben, hozzánk hasonlóan és a nyugat-európai gondolkodástól eltérően, szintén megmarad az ismerete, sőt a miénknél is fontosabb szerepet tölt be a nemzeti kultúrában.¹² Míg másoknál a történetfilozófia továbbgon-

10 Közismert, hogy sem a Sárospataki Kollégium akkori helyzete, sem Erdélyi viszonya kollégáihoz és feletteseihez éppenséggel nem volt ideális, és közelről nézve korántsem tűnik *nyugalomnak, otiumnak*, amint ez a jelen lapszámában DIENES Dénes írásából is világosan kitűnik (*Erdélyi János és a sárospataki kollégium*, ItK, 118[2014], 468–475). A filozófiai katedrán előálló tanítási kötelezettség, ugyanakkor a nagyváros kulturális lehetőségeitől való kényszerű távollét azonban mégis alkalmas közegnek bizonyult a filozófiai gondolatok tisztázására.

11 A hegeli történetfilozófia továbbgondolását és a szláv világra alkalmazását kísérli meg egy továbbfejlesztett Herbart–Hegel szintézis keretében Augustin Smetana cseh filozófus, lásd: Augustin SMETANA, *Die Katastrophe und der Ausgang der Philosophie*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1850. Jellegzetes korabeli magyar reflexió a műre: „ha végre Smetana a vallás és jog legyőzése után, a szlávok s különösen Moszkaország suprematiája által hiszi a jósolt paradicsomi napokat létesíthetőknek, ebben Európa véleményével alig fog összetalálkozni; mert ha nem csalódom, az európai emberiség épen a vallás és a jog diadalától s ez utolsónak kivált a moszka abszolútizmus ellen, feltételezi jövője szebb napjait”. SZONTAGH Gusztáv, *Smetana s a philosophia közel kimenetele*, Új Magyar Múzeum, 1(1850)/3, 155.

12 A kelet-közép-európai Hegel-recepciók összehasonlító vizsgálatát, ezen belül a hegelianizmus eltérő szerepének feltárását az egyes nemzeti kultúrákon belül Mészáros András pozsonyi filozófiatörténész és irodalomtudós kezdeményezte az utóbbi években. A jelen írás témája szempontjából is fontos

dolásaként a saját nemzet eljövendő világtörténelmi szerepéről szóló próféciairól van szó, addig Erdélyinél a tudomány, legalábbis a szellemtudományok átfogó filozófiai rendszer alapján való kifejlesztése a tét a *nemzeti kultúra* keretein belül, ám a filozófia esetében egyetemes tartalom igényével. Ennek érdekében látja bele a rendszerfilozófiát szerény kezdeményekbe is, mint Horváth Cyrill esetében, aki tanítványai két nemzedékével, köztük Alexander Bernáttal együtt Erdélyi szavai nyomán maga is rendszeralkotóként definiálja magát.¹³ A hön áhitott rendszer azonban végül nem a kortársak filozófiai szövegeiben testesül majd meg, nem is a saját műveiben, még kevésbé a jövő megtervezett magyar hegeliánus tudományos diszciplínáinak rendszereiben, hanem a *múltban*, a filozófiai kánonalkotás általa jórészt elvégzett, bár szöveggként torzóban maradt munkájában: *A bölcsészet Magyarországon* című filozófiatörténetében. Ennek kidolgozása többé-kevésbé párhuzamosan halad Toldy Ferenc hasonló, bár hatásában jóval nagyobb szabású működésével az irodalomtudomány területén. A programot már *A hazai bölcsészet jelenének* utolsó lapjain meghirdeti:

Bölcsészeti önállóságot azonban nem újonnan fölmelegített módok és elvek, oldalvásti elmélkedések, viszketeg különbségek adnak, hanem egyenlő méltatása mindannak, mi nálunk az idő folytán az eszme javára, s érdekében nyilatkozott. Ez volna már az a másik üdvös foglalkozási mód, melyet az eltölteni való idő alatt fölhasználtatni, nemzetünk s irodalmunk részéről, óhajtok. Tehát valamely történeti szempont volna elfoglalandó, s erről tekintendő át a magyar szellemnek e tárgy körüli forgódása.

Nem én vagyok első, ki ezt sürgetem. A magyar akadémiaé e részben az elsőség, mert felállása után mindjárt, 1831-ben már fontosnak hitte pályakérdésül adni fel: tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a filozófia állapotja iránt; és tekintvén a filozófiát, miben és mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél. És épen az, hogy nem én vagyok első, hanem az akadémia, mutatja, miszerint tárgyam földérite a nemzeti tudományosság ügyébe vág.¹⁴

A filozófia története mint filozófiai rendszer

A bölcsészet Magyarországon Almási Balogh Pálnak az 1860-as években még réginek egyáltalán nem számító magyar filozófiatörténeti összefoglalását követően az első ko-

részletet tárgyaló tanulmánya, benne az előző jegyzetben idézett korabeli recenzió elemzésével: MÉSZÁROS András, *Augustin Smetana – magyar szemmel (Egy recenzió eszmei háttere) = Nova Posoniensia* 2, Pozsony, Kalligram, 2012, 193–214.

13 ERDÉLYI János, *Horváth Cyrill* = E. J., *Filozófiai...*, i. m., 15–25. Saját elemzésem, amely a piarista Horváth rendjének kultúrtörténeti, illetve az egyetem intézménytörténeti keretébe illeszti a jelenséget: MESTER Béla, *A piarista bölcsélet vége: A rendi hagyomány beolvadása a nyilvánosult filozófiába a XIX. században a pesti egyetemen = Piarista és neotomista hagyomány*, Nitra, Univerzita Konštantina Filozofa, 2009, 5–18; Uő, *A rendszeralkotás terhe = Piarista és neotomista hagyomány II*, Nitra, Univerzita Konštantina Filozofa, 2010, 5–18.

14 ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 97.

moly kísérlet volt a diszciplína historiográfiájában.¹⁵ Erdélyi megörökli a reformkori munka középponti problematikáját, amely a pályadíj kiírásakor filozófiai elmaradottságunk okaira rákérdező akadémiai kérdésből ered, ilyen módon jól beleillik a magyar kulturális önértelmezéseknek a reformkornál tágabb keretben érvényes elmaradottság-elbeszélésebe is.¹⁶ Elhíresült megfogalmazása szerint, bár sohasem magyar filozófustól származott valamely új filozófiai rendszer, filozófiai műveltségünk mégsem követő jellegű, hiszen nem *mögé*, hanem mindenkor *oldalára léptünk* az éppen aktuális európai trendeknek:

Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgatás fegyelme és szemérme alatt fejlődvén előhaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánok mentünk, hanem velök. Hogy éreznünk kelle valamely kényszert, bizonyos; de az nem volt több, mint a párhuzam szüksége, mikor az idegenből vett hatásra önfentartási erélyünkkel feleltünk, mint kölcsönhatással, s a belső felé irányult, szótlan elmélődés tudományára nyilvános politikai életünk ildomával.¹⁷

Erdélyi e munkájában ér össze a leginkább problémátlanul a nemzeti műveltség filozófiai tartalmának és a filozófia egyetemességének az első pillantásra egymást kizárónak látszó igénye. A nemzeti szempont a jól formált kánon megalkotásának igényében csúcsosodik ki, amely olyan önálló narratívumot kölcsönöz a magyar filozófiai műveltség történetének, ami eddig jószerivel csak az irodalomtörténetben látszott lehetségesnek, az európai filozófiatörténettel való, minden apró lépésnél gondosan elvégzett összevetés viszont fönntartja az egyetemességet. A történeti anyag tervezett három részre, korra osztása, ezek elnevezése és egymáshoz való viszonya – például *előkor* – nyilvánvalóan a hegeli történeti gondolkodás hatásáról tanúskodnak, miközben a korszakhatárokul szolgáló mérföldkövek a nemzeti művelődés nyilvánosságtere és intézményrendszere nyelvi szempontú átalakulásának, modernizálódásának fordulópontjai, Apácaival a magyar nyelvű filozófia megjelenése, illetve majd vélhetően ennek intézményesülése az Akadémia megalakulása révén:

15 ALMÁSI BALOGH Pál *Felelete = Philosophiai pályamunkák*, Budán, kiadja a Magyar Tudós Társaság, a Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1835, I, 1–211. Erdélyi másik hivatkozása az előzményekre, Hetényi Jánosnak ugyanerre az akadémiai pályázatra írott munkája kevésbé adatgazdag, a kánonképzés története szempontjából nem annyira hasznos olvasmány. Erdélyi értékelése szerint „Hetényi [...] inkább támaszkodik a bölcsészet [...] történetére; az írók bővebb ismertetése nélkül”. ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 97. Hetényi pályaművét lásd: HETÉNYI János, *A magyar philosophia történetírásának alaprajza*, Tudománytár: Értekezések, 2(1837)/1, 76–164.

16 Jellemző már az Akadémia kérdés-megfogalmazása is a pályadíj meghirdetésekor: „Mint hogy a 'philosophia' minden ágának kifejtése 's hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető: ha nemzeti íróink a 'philosophiára' nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgoznának elődeik, vagy miben 's mi okra nézve maradának hátra; ez a' kérdés: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a 'philosophia' állapotja iránt; és tekintvén a 'philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?” ALMÁSI, i. m., XI.

17 ERDÉLYI, *A bölcsészet...*, i. m., 200–201.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

[H]árom bölcsészeti korszakot veszünk föl. Az *első*, mely egyúttal *előkor* is, a nemzet világos történelmi élete óta az egész *Apáczai Csere János*-ig foly, mint beszkokás az európai gondolkozásba, előadván a skolasztikai bölcsészet divatát lehető fényváltózáisaival, s több mint hat század kísérleteit a tudományban, mígnem a nemzet nyelvén szólal meg ez. A *második* korszak folyjon egész a M. T. Akadémia megnyíltáig, mely a nemzeti értelmiség magára gondolásának intézete, vagy ha név kell, nagylelkű alapítója gróf *Széchenyi István* fölléptéig; végre a *harmadik* legyen a mostani, mely az Akadémiával kezdődik, s maga írja történetét.¹⁸

Ugyanakkor a magyar szempontú korszakhatárok összekapcsolódnak az európai filozófia történetének fordulópontjaival. Innentől válik vándormotívummá, majd evidenciává historiográfiánkban a modernitás kezdetének tekintett karteizianizmus összekapcsolása a filozófia magyarításával Apáczai alakjában. Csak sajnálhatjuk, hogy a kánonképzés történetileg „lyukas” marad a szerző kora és a 17. század között. Így éppen azoknak az alakoknak, többek között a magyar kantianusoknak és ellenfeleiknek az értékelése marad el, akiknek vitájában egyáltalán fölbukkant a nemzeti keretek között művelt filozófia kérdése, s akiknek a munkásságából a reformkor megkísérelte fölépíteni a maga filozófiai kánonját. Azt a filozófiaképet, amelynek Erdélyi ifjúkorában inkább csak szemlélője, mint részese volt, kritikáját pedig visszamenőleg kívánja elvégezni az 1850-es években, miközben erőteljesen támaszkodik a nyelv kritikájára.

Erdélyi magyar filozófiai műszavai

A nyelvhez való tudatos viszonyulás természetesen kezdettől fogva átjárja Erdélyi szinte egész tevékenységét. Az irodalommal és különösen a népköltéssel való foglalkozás elképzelhetetlen lenne e nélkül. Filozófiai tevékenységében, ahogy kora szinte minden magyar filozófiai szerzőjénél, nyilván fontos szerep jutott az egyes új – esetében főként hegeli – terminusok magyarításának. A *fölemelt lét* (*aufgehobenes Seyn, mai filozófiai műnyelvünkben: megszüntetve megőrzött lét*) terminus, amelynek első tagjában az ő korában is archaikusnak, ma már inkább csak rejtett igetőnek tekinthető *em-* egyszerre utal a szopásra, táplálkozásra – *csecs-emő, em-lő* – és az *em-*észtés során való átalakításra, magához hasonításra; példaszerűen mutatja e terminusalkotási mód jellegét. Így vezeti be az új terminust:

[L]jevél, virág, gyümölcs, amelyek már nincsenek a növényen közvetlenül, meg vannak a növény magvában, lényegében közvetve; egyrészt mint elmúlt lények, tehát mint voltak vannak meg, másrészt a múlt, mint időbeli távolság, nem a közvetlen, közel levő, hanem a messzibb fekvő, érzékeink felett eső létet akarja kifejezni. Ez a volt szónak, melyet atyáink valóban mélyértelműleg, egyenesen a spekulatív bölcsészet javára teremtettek, lehető, alakot és értelmet összehozó magyarázata. Így a volt = fölemelt lét

18 *Uo.*, 200.

(aufgehobenes Seyn). – Lényeg az, miben a külsőségek megszűntek önállókul mutatkozni; azaz visszatértek az alapba: a lét volt tá tökélyesült, a volt: meglevő múlt.¹⁹

Az ehhez hasonló saját, néha megvilágító erejű, ám a szaknyelvben később ritkán elterjedő terminusok alkotásánál azonban fontosabbak azok a vizsgálódások, amelyek a mindennapi magyar nyelvhasználatból kívánják kimutatni a – szerzőnk felfogásában természetesen hegeli – filozófiai tartalmakat. A vizsgálat fő iránya itt is a létre vonatkozó különböző hegeli fogalmak természetes nyelvi magyar megfelelőinek a megtalálása lesz. Ilyen a *vanni van, de...* valóban sajátos, inkább társalgási nyelvünket jellemző magyar nyelvi fordulat, illetve a valamely dolog lényegének kifejezésére a nyelvi norma szerint általánosan alkalmazott, köznyelvi *mivolt* kifejezés, amelyben Erdélyi szerint az a mély meggondolás húzódik meg, hogy a dolgok azonosak saját múltjukkal, létrejöttük történetével, ahogyan azt a hegeli szemlélet szerint látjuk. Az előbbi nyelvi formát így tárgyalja:

A magyar nép széltiben, meg- vagy fennakadás nélkül használ, mióta él, és így használt már jóval Hegel előtt, egy mondatot, minden akadémiai tanultság, s berlini látogatás nélkül, melynek együgyű értelmét ki fogjátok venni a következő párbeszédből:

Péter. Ugyan, édes komám, Pál, elmégy-e a keresztúri vásárra?

Pál. Elmennék, de ha nem lehet, nem lehet.

Péter. Mi bajod? Tán hibád van?

Pál. Az a bajom, hogy *nincs* lovam.

Péter. Nincsen? Hát eladtad, vagy ...?

Pál. *Vanni van*, de (... beteg, rossz stb. okokat hoz fel) annyi mintha nem is volna.

Ezen párbeszédet már nem én találtam ki, vagy fogtam rá a magyar népre, hanem hallottam elégszer, és hallotta más is, de nem foglalta figyelmébe. Az ebben előadott értelmé a *van*-nak éppen az, és semmi esetre sem más, melyet Hegel zárt a barbár módra hangzó *van, közvetlen van* kategóriába, okvetlenül. Mert Pálnak *van* ugyan lova (szekere stb.), de annyi, mintha nem volna; mivel *vanni* vagy *lenni* még nem azt teszi, hogy ami a nap alá kijött, ami a nap alatt létezik, csak azért, mert léttel bír, már hoc ipso az ésszerűség, vagy a dolog fogalmával teljesen egyező legyen. Hiszen Pál komának is volt lova, de azért nem volt, és kedves komája Péter anélkül, hogy Pál ellentmondásos beszédét kinevette volna, igazságot adott neki. Ez így van Pál koma lován kívül is minden tárggyal. Létezik (léttel bír, van) a beteg ember, a rossz státus, a Csáki-szalmája-féle gazdaság: létezik a fetisch és a keresztyén vallás; az angol jury és a török igazság; de az angol igazságszolgáltatás nem azért jobb a töröknél, mert *létezik*, hanem *ésszerűbb, valódibb* módon létezik; és a fetischimádásnak éppen az a baja, mi a Pál koma lovának, hogy miképp Pál koma lova nem felel meg a jó, használható igás állat kellékeinek, úgy amaz imádás sem a vallás fogalmának, s még igen távol marad ettől.²⁰

19 ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 41.

20 ERDÉLYI, *Horváth...*, i. m., 17. Erdélyi innen tér át a sokat vitatott hegeli „ami ésszerű, az valóságos; és ami valóságos, az ésszerű” tétel tárgyalására.

A lényeg fogalmának kifejezőjeként fölfedezett *mivolt* terminust ekképpen vezeti be:

Nyelvünkben továbbá a volt szó főnévileg jelenti a lényeget, p. voltaképpen a dolog volta, mivolta, stb. Hogyan történhetik ez? Miért jelenthet egy múlt időféle igenév épen lényeget, azaz a dolgok belsejét? A szó ellen, úgy hiszem, nem tehetni kifogást sem józan ész, sem hazai nyelvszokás nézpontjából. Ezt minden magyar ember iskola nélkül is megérti, sőt épen az iskolátlan nép használja leggyakrabban, mert a tudományos nyelvben ez idő szerint inkább használtatik a lényeg. És mégis a volt szó a legmélyebb felfogás után valódi spekulatív szellemben van alkotva, minden egyszerűsége dacára.²¹

A műszóalkotásnak és a filozófiai nyelvkritikának ez az együttese a nemzeti művelődésnek azt a folytonosan fölvetődő kérdését van hivatva megoldani, hogy vajon azért szükséges-e a nyelvújítás, mert a magyar nyelv nem képes az életvilág vagy a tudományok valamely területének megfelelő leírására. Erdélyi saját értelmezése szerint nem tesz mást, mint *kifejti*, explicitté teszi azt a filozófiai tartalmat, amely a nyelvben e kifejtés előtt is benne rejtett. A magyar nyelv filozófiai hajlamának hangoztatása, ugyanakkor terminológiai fejlesztésének igénye az a kettősség, amelynek mindkét eleme mellett egész pályája során kitartott. Az ő számára ez volt a *személyes* kulturális tapasztalatként is *végigélt* nyelvújítás tanulsága.

Az egyezményes filozófiával való vita mögött rejlő eltérő nyelvfelfogás

Mindazokat a kérdéseket, amelyekkel a nemzeti művelődés, kiváltképpen a nyelv szempontjából pályáján foglalkozott, különös módon az élére állították az 1850-es évek ismert vitái közötté és Szontagh Gusztáv között, amelyek egészen az utóbbi haláláig folytak.²² A mai elemző szemében úgy tűnik, hogy Erdélyi éles polémiája voltaképpen olyan nézeteket támad, amelyek valójában ugyanazokra a kérdésekre kívánnak választ adni, mint ő maga, ám más fogalomrendszerben mozognak, és legfőképpen más nyelvfelfogáson, a nyelvújítás folyamatának eltérő tapasztalatán alapulnak.

Elég itt, ha emlékezetünkbe idézzük Szontagh ironikus szavait *azokról, akik a magyar filozófiát a magyar nyelvben vélik föltalálni*:

Szól ez azoknak is, kik a magyar *philosophiát* a magyar *nyelvből* akarják kifejteni; mert valóban, ha mindig csak betűkkel, szavakkal, eszmékkel és könyvekkel foglalkodunk, és soha sem a tárgyakkal a valóságban: akkor productív képzelődésünk szükségkép erőt vesz a reproductív képzeleten, tárgyilagos világszemléletünk egyénileg alanyivá válto-

21 ERDÉLYI, A *hazai bölcsészet...*, i. m., 40.

22 A vita elemzését bővebben lásd: MESTER Béla, *Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”* = M. B., *Magyar philosophia: A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia, 2006, 71–143. Különösen a *Szontagh kapitány utolsó csatái* című fejezet (130–143).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

zik át s oly képzéseket teremtünk, miktől elfordúl az élet, s miknek szobabüzét alig tűri el az, kinek gymora, idege és feje ép.²³

A nyelvszemléletek különbségében természetesen része van a vitapartnerek közötti nemzedéknyi korkülönbségnek, és az ebből eredő eltérő kulturális szocializációnak is. Erdélyi *A hazai bölcsészet jelenében* ismeretes módon az egyezményesek által nyelvi kritériumként megfogalmazott *népszerű előadásmódot* támadja a filozófia saját magyar szaknyelvére bejelentett igényvel – valójában a magyar filozófiai nyelv egyformán aktív formálásának két különböző elképzeléséről van szó. Bírálja az egyezményesek pragmatikus igazságfogalmát az általuk szorgalmazott *életrevalóság* elvetésével, a spekulatív gondolkodás védelmében – holott mind saját, mind ellenfelei törekvésének az esetében a filozófia és a szaktudományok viszonyának egyaránt szükségesnek látott újradefiniálásáról van szó, két különböző módon. Végezetül elveti a filozófia *nemzeti jellegére* vonatkozó, az egyezményesek kései munkáiban valóban ködösen megfogalmazott igényt a gondolat *egyetemességének* jegyében – miközben maga is a magyar nyelvű filozófiai szövegkorpusznak a nemzeti művelődéshez való viszonyát igyekszik megformulálni szinte egész filozófiai munkássága során.²⁴ Az egyezményesek kritikája kapcsán megfogalmazott válasz, a magyar nyelv szelleméből kibontott filozófiai műnyelven megfogalmazott egyetemes tartalmú filozófia eszméje éppen a nyelv előtérbe helyezésével ad új típusú választ arra a kérdésre, amely már legalább a Kant-vita óta problémája a magyar filozófiának.

23 SZONTAGH, Smetana..., i. m., 157. Szontagh ebben az írásában különösen élesen fogalmazza meg a hegeli filozófiával szembeni régi érvét, miszerint az nem a valóságot, hanem csupán önkényesen konstruált terminológiájának önmozgását képes leírni. Egyik megjegyzése összefüggésbe hozza ezt az állítást az ugyanennek a folyóiratnak előző számában általa kezdeményezett magyar östörténeti vitával: „Smetana azért nem is kételkedhetik, hogy a tudás és létel öntudatunkban egy és ugyanaz, mert hiszen már a Bewustseyn német szava is oda mutat, hogy az a Wissen és Seyn-nak azonsága. Ily oknál fogva tartják talán néhány történetbúváraink is a hunokat és a kúnokat ugyanazoknak, mert magyar elnevezéseik hasonlók”. Uo., 156. Az Új Magyar Múzeum ezt a megjegyzését csupán terjedelmes szerkesztőségi lábjegyzettel kiegészítve hajlandó közölni, amelyben kiáll a hunok és a kunok történeti azonossága mellett. A többek között Toldy ellen is szóló, vitaindító magyar östörténeti cikket lásd: SZONTAGH Gusztáv, *A magyarok eredete*, Új Magyar Múzeum, 1(1850)/2, 81–93. Szontagh Hegel elleni érveinek és magyar östörténeti álláspontjának összefüggéseire, különös tekintettel nyelvszemléletére, bővebben kitérek a következő írásomban: MESTER Béla, *Kunok és hunok az írószobákban: Vita a magyar történelem kezdeteiről Világos után = A középkor vetületei: A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2011, 137–145.

24 Erdélyi elgondolását a filozófia szerepéről a nemzeti művelődésben, és viszonyát a nemzeti filozófia fogalmához többen taglalták, értelmezték már. Mostani gondolatmenetünk számára a legfontosabb vélekedések: Kiss Endre, *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig*, Magyar Filozófiai Szemle, 28(1984)/1–2, 26–69; PERECZ László, „Nemzeti filozófia”: saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata, ItK, 108(2004), 541–558. A nemzeti filozófia fogalmának a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepe kérdésének a kapcsán megkerülhetetlen monográfia: PERECZ László, *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2008 (Eszmetörténeti Könyvtár, 7). Saját értelmezésemet a jelenségről lásd: Béla MESTER, *Toward a Central-European Comparative History of Philosophy: After Chamaerae of National Philosophies – the Hungarian Case*, Synthesis Philosophica, 54. sz., 27(2012)/2, 269–283.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

Írásom elején filozófiai életünknek azt a dilemmáját vázoltam föl, amelyben a kanti fogalmak szerint *világpolgári* szempontból művelt filozófia az emberiség helyett egyszerűen egy jól körvonalazható *nemzeti* kultúra nyilvánosságterében találja magát, nyelvi okokból. E szellemi jelenség önértelmezése korábban sem különbözött a nyelvet, de Erdélyihez képest egészen más nyelvszemlélettel dolgozott. Erdélyi idősebb vitapartnerei jó részének a nyelvújítással kapcsolatos alapélménye nem a nyelv saját erejének megmutatkozása, föltámulása volt, hanem éppen ellenkezőleg, a nyelvet formáló képességünkre, a nyelvünk fölött lehetséges uralomra való ráébredés. Az a tapasztalat, hogy a dolgokat pusztán azért nevezzük meg egy bizonyos módon, mert az Akadémián erről megállapodtunk, majd a művelt nyelvszokás ezt bizonyos időn keresztül jóváhagyta. A magyar kantianizmus keretei között nem volt kitüntetett helye a nyelvnek a nemzeti nyelvű filozófia önértelmezésében, valószínűleg éppen a műnyelv instrumentális szemlélete miatt; annak ellenére, hogy e szellemi vonulat magát Kazinczy Ferencet is igen tevékeny és öntudatos tagjai között tudhatta.²⁵ Az ellenkező opció megfogalmazása a 19. század számára Erdélyi Jánosra várt.

Erdélyi szellemi hagyatéka a mai magyar filozófiai gondolkodásban

Ha a filozófus Erdélyi Jánosnak a magyar kultúrára gyakorolt hatását akarjuk fölvezetni, könnyű fölsorolni a nem megvalósult terveket. Helyzetértékelése szerint korának magyar szellemi élete legalább rejtett módon hegelianus:

[M]it vehetni észre a bölcsészeti tudományok fejlődésén irodalmunkban? Azt, hogy nem a győzedelmes bölcsészeti felekezet nyomain jár.²⁶ A magyar filológia, szépészet és társadalmi tudományok mai fejtegetése hegeli gondolkozásra mutat, habár nem látja is be mindenki oly könnyen, mint a nap fogyatkozásáról mondják, hogy a paraszt is észreveheti. [...] Ez az a „vén vakand”, a „hic et ubique”, mely ellen nincs ovószere semmiféle szenvedelmes kertésznek a föld kerekéségén.²⁷ Bármit mondjanak is tehát e részben a győzelmi tábor hősei, hogy Hegel le van verve: nem hiszem, mert az ellenkezőt látom; mert a szólamló igazság előtt nem hunyhatom be szemeimet.²⁸

25 A jelenségről bővebben lásd: MESTER Béla, *Kazinczy Ferenc és Rozgonyi József a magyar Kant-vitában = Korszakok, irányzatok, életművek: Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról*, szerk. Kiss Endre, EGYED Emese, RATHMANN János, Bp., MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudomány Kutatócsoportja-Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, 2010 (Magyar Zsidó Szemle Könyvek, 2), 77–86.

26 Utalás az 1830-as évek *hegeli pörében* a győzedelmes Hegel-ellenes tábor vezető Szontagh Gusztáv magyar egyezményes filozófijára.

27 Ironikus utalás Szontagh Gusztáv mezőgazdasági szakírói tevékenységére és legismertebb ilyen irányú munkájának címére. Szontagh nagy sikerű dinnyetermesztési útmutatójának második kiadása ugyanabban az évben jelent meg, mint Erdélyi írása, lásd: SZONTAGH Gusztáv, *A szenvedelmes dinnyész: Körülményes útmutatás jeles dinnyék termesztésére*, 2. jav., bőv. kiad., Pest, Heckenast, 1854.

28 ERDÉLYI, Horváth..., i. m., 19.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

Ezek után nincs más hátra, mint a magyar szellemi életben rejtetten már amúgy is meglévő hegeli gondolkodásmódot kifejlesztve elérni a filozófia korabeli világszínvonalát:

[V]alami nagy esemény történt a tudomány életében, mely miatt, vagy mert akadály, vagy mert fontos előhaladás, lehetlen kissé hosszabb időre meg nem állapodni; első esetben, hogy elháríttassék; másodikban, hogy reá művelődjek a kor, s utána érjenek az elmék. Én ez utolsót hiszem. [...]

A tudomány épületén egy új emelet van készen; ezt kell meglaknunk, megerősítnünk, hogy tovább építhessünk. A szellem, úgy látszik, megfáradt a nagy munkában, s hosszabb időre pihen, amíg új irányt lel. [...]

Erre gondoltam én már, midőn a bölcsészeti fejlődés megállapodásáról szólottam. Legfőbb az, hogy ezalatt időt nyerünk elérni az előre haladott irodalmakat s egy színvonalra emelkedni velők.²⁹

Amint azt már utólag látjuk, a „tudomány új emeletét meglakó”, az egyes szellemtudományi diszciplínákat hegeli szellemben kidolgozó magyar szerzők serege nem jelentkezett, és később többen is inkább a pozitivizmus hosszú korszakának előzményeit keresték abban a szellemi életben, amelyet Erdélyi kortársként hegeliánus szelleműnek látott. Sőt, halála évében valószínűleg még az ez után következő filozófiai fordulat első jeleit is láthatta. A századforduló neokantiánus nemzedéke legnagyobb alakjának, Böhm Károlynak első, fiatal kori magyar nyelvű írását, amelynek kéziratát a szerző a Sárospataki Füzeteknek küldte be, még olvasnia kellett.³⁰ (Mondanom sem kell, hogy mindezek a fejlemények Hegel teljes mellőzésével mentek végbe mind általában az európai, mind konkrétan a magyar filozófiatörténetben.) A nemzeti nyelv szelleméből kibontakoztatott egyetemes filozófia éles elméjű, ám igen borulékony egyensúlyú fogalma sem lehetett a nemzeti kánonon belüli örökkévalóság biztosítója szerzője számára.

A fentiekkel szemben az üvegszerűen áttetsző nyelv eszméje mellé a nyelv eredeti kifejezőerejének odaállítását a nyelvfilozófia örök feladata. A kettő közötti választás dilemmája valójában megoldhatatlan, Platón *Kratülosz*ától kezdve Carnap ismeretes éles Heidegger-kritikáján keresztül máig nem a kérdés eldöntésének a lehetőségéről,³¹ csupán a lehetséges opciók színvonalas megfogalmazásáról lehetett szó. Erdélyi János vitapartnereivel szemben elvégezte az *egyik* nézőpont átgondolt megjelenítését abból a kettőből, melyek közül a filozófiának mindkettőre mindenkor szüksége van. Ennél többet filozófusként nem tehetett.

29 ERDÉLYI, A *hazai bölcsészet...*, i. m., 95–96.

30 BÖHM Károly, *Az éannek fejtvénye*, Sárospataki Füzetek, 1867, 651–667, 747–796.

31 RUDOLF CARNAP, *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül* = *A Bécsi Kör filozófiája*, vál., bev. ALTRICHTER Ferenc, Bp., Gondolat, 1972 (Gondolkodók), 61–92.